

כוחה של מילה

על פגיעה סמויה בחופש הביטוי

פורסם: 21.5.2017

פורסם לרגל היום הבינלאומי למאבק בגזענות

חופש הביטוי הוא כפי שידוע לכל שוחרי הדמוקרטיה, זכות מרכזית בעלת חשיבות מיוחדת. מפאת חשיבותה של זכות זו, נעשה ניסיון על ידי המחוקקים הדמוקרטים להגביל אותה רק במקרים קיצוניים של הסתה, הוצאת דיבה וכד'. כמו כן מוגבלת הזכות במקרים בהם יש סתירה בינה לבין זכויות אחרות בעלות חשיבות מרובה, כמו: הזכות לחיים, לביטחון ועוד. ההגבלות נעשות במסגרת חוקים השונים, [במו חוק איסור הסתה לגזענות או לאלימות \(סעיף 144\)](#).

בצד הדיון הפתוח והגלוי על חשיבות חופש הביטוי ועל ההגבלות הלגיטימיות שלו, מתקיימים תהליכים סמויים מכוונים ושאנם מכוונים של צמצום ופגיעה בחופש הביטוי, אשר המודעות להם בקרב הציבור מעטה ולפיכך הם עלולים לשמש בידי מתנגדי הדמוקרטיה ככלים לניגוח ולביטול האפשרות לקיום שיח ציבורי פתוח, פלורליסטי ואמיץ. נבקש בפוסט קצר זה לציין חלק מתהליכים אלו, כדי ליצור מודעות לפגיעה אפשרית בדמוקרטיה בכלל ובחופש הביטוי, באופן מיוחד.

נגישות לשונית – אחד מאמצעי הביטוי העיקריים היא לכל הדעות השפה. ככל שהמיומנות השפתית של הדוברים רבה יותר, כך ייטיבו לבטא את רעיונותיהם, להיות מובנים ומבינים. שליטה בשפה בה מתקיים הדיון הציבורי היא לכן תנאי הכרחי להשתתפות שווה ואפקטיבית. במרחב רב תרבותי ורב לשוני, מתן עדיפות לדיבור בשפה אחת על פני אחרות, משמעותה פגיעה בזכות השווה לביטוי. במדינת ישראל ניתן לכך ביטוי, עד לאחרונה ביחס אל השפה הערבית כשפה שנייה. [מעמד הערבית כשפה שנייה במדינה](#)², חייב את מוסדותיה בתרגום המסמכים הרשמיים בשפה זו, כך שתהיה מובנת למיעוט הישראלי ולרוב. עם חקיקת חוק הלאום³ ("[הצעת חוק יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי](#)"), קיים חשש לנגישות שפתית שווה לרוב ולמיעוט ולפיכך לפגיעה קשה בזכות השווה לביטוי. (הפנייה ביבליוגרפית לחוק הלאום ולחוק שקדם לו על הערבית כשפה שנייה). במדינות שונות מוענק מעמד לשפות שונות המדוברות במרחב הציבורי כשפות רשמיות ומצב זה מאפשר שיתוף שווה בשיח, בהבנת הנושאים הנידונים ובביקורת הציבורית. כך לדוגמה [בשוויץ נוכל למצוא 4 שפות רשמיות](#), [בבלגיה 3 שפות רשמיות](#) וכד'.

במערכת החינוך השתקה זו באה לביטוי ביחס לשפות המדוברות על ידי ההורים העולים החדשים, להורי ילדי הפליטים והמהגרים ממדינות אחרות ועוד. ההזמנות לדיונים הציבוריים בבית הספר, כמו גם השיח עצמו נערכים ברוב המקרים בעברית בלבד, והציבור שזוהי איננה שפתו, מתקשה מאוד לקחת בו חלק.

לוחות זמנים כאמצעי לשלילת חופש ביטוי – קיום שיח ציבורי מחייב במקרים רבים נוכחות פיזית משותפת של המתדיינים. אחת מהדרכים המקובלות להדרה והשתקה של מתנגדים להצעות העומדות על סדר היום היא קביעת מועד לפגישה, אשר אינו מתאים להם. במקרים אלו המתנגדים מדירים רגליהם מהפגישה ולפיכך קולם אינו נשמע. בחלק מהמקרים "הדרת זמן" נעשית במכוון, אולם במקרים רבים היא נעשית בגלל חוסר מודעות לעובדה שלוח הזמנים לקביעת השיח הוא קריטי. כך לדוגמה, כנסי הורים בבתי ספר מתקיימים פעמים רבות בימי שישי בשעות הבוקר. עובדה זו מונעת את השתתפותם של הורים העובדים ביום זה בעוד היא מאפשרת להורים העובדים חמישה ימים בשבוע להגיע. ברוב המקרים קיימת חפיפה בין השייכות של ההורים לקבוצה העובדת חמישה ימים בשבוע למצבם הסוציו אקונומי. באופן

1 מומלץ לקרוא את המאמר: [חשיבותו של חופש הביטוי למשטר ולאורח החיים הדמוקרטי](#), שפורסם בחוברת [כוחה של מילה – חינוך להגנה על חופש הביטוי ולהתמודדות עם הסתה וגזענות](#), תכנית משותפת של מדרשת אדם והאגודה לזכויות האזרח בישראל, עמודים 6-11.

2 ראו גם פסק דין תקדימי על מעמד השפה הערבית משנת 2002 <https://www.acri.org.il/he/462>

3 ראו גם מאמר שפורסם במכון הישראלי לדמוקרטיה: <https://www.il.org.idi/articles/9033>

זה מושקק קולן של הקבוצות המוחלשות בבית הספר. בדומה לכך אנו מוצאים כי ישיבות עבודה במרחב העסקי מתקיימות בשעות הערב. ההשתתפות בהן נמנעת מהורים לילדים צעירים ובעיקר להורים המטפלים שהם בדרך כלל הנשים. באופן זה מושקק קולן במרחב של קבלת ההחלטות.

מיקום הדיונים כאמצעי לצמצום או שלילה של חופש ביטוי – מיקום הדיונים משפיע על משך הזמן שהמשתתפים צריכים להשקיע כדי להשתתף בהם. כך לדוגמה, קביעת מיקום פגישה באזור הצפון כאשר אמורים להשתתף בה אנשים מהצפון, הדרום והמרכז. הפגישה בצפון מחייבת את הדרומיים לשריין שעות רבות כדי להשתתף, פרק זמן קטן יותר לאנשי המרכז ופרק זמן זניח לאנשי הצפון. הפרשי שעות אלו באים לביטוי הן מבחינה תקציבית והן מבחינת פניות להגיע לשיח המשותף. לעיתים הזמן הנדרש מחלק מהאנשים להשקיע בשיח, מונע מהם את האפשרות להשתתף, כך גם מחיר הדלק והאפשרות לצאת ממקום עבודתם בשעות בהן נקבע הדיון.

הפרטה של השיח – לשייכים לקבוצות המיעוט, ולמי שמחזיקים בעמדות שנויות במחלוקת, חדשניות ו/או ביקורתיות, יש בדרך כלל קושי רב יותר לבטא את עמדותיהם מאשר לרוב השייך לקונצנזוס המקבל זמן דיבור רב יותר ונתקל בהתנגדויות קטנות יותר בעת ביטוי עמדותיו. חברי המיעוט זקוקים לחיזוק של השותפים לעמדתם כדי להביא אותן בפני כלל קבוצת השיח. אלא שבבואם להתאגד כדי להתחזק הם מוצאים פעמים רבות שיטוח הנחיה, הדורשות מהם להימנע מהמושג "אנחנו" ולהסתפק בהצגת עמדתם כעניין אישי בלבד. דרישה זו יש בה כדי לתרום לחולשתם ובנוסף לכך יש בה כדי לטעון כי הבעיה שהביאו בפני השותפים לשיח היא אך ורק בעייתם האישית. כך לדוגמה, נשים הביאו לציבור במשך שנים את סלידתן מהטרדות מיניות והן נדרשו לדון בהן כאילו היו בעיותיהן האישיות. דרישה זו מנעה מהן ומהציבור את ההבנה כי מדובר בבעיה חברתית וכן שללה מהם את כוחה של קבוצת הנשים אליה הן שייכות אשר תמיכתה חיונית להן.

יצירת נרטיב שליט – סיפר או נָרְטִיב הוא פרשנות של היבט מסוים של העולם, המעוצבת דרך נקודת מבט תרבותית או אישית⁴. הצגת נרטיב משותף של חברה מחולקת (לא בהכרח משוסעת) מדיר קבוצות רבות ומונע את השמעת קולן במרחב הציבורי. כך לדוגמה הנרטיב ההיסטורי המקובל של מדינת ישראל, משתיק את קולם של אזרחיה הפלסטינים ושל אזרחיה האחרים שאינם יהודים. התביעה החוזרת ונשנית לאחדות חברתית, משתיקה על פי רוב את הקולות שאחדות זו איננה חלק מזהותם. יצירת ממוסדת של נרטיב הגמוני מנעה באופן זה במשך שנים רבות את חופש הביטוי של נשים, מזרחיים, חרדים ועוד.

"אפקט מצנן" – אפקט מצנן הוא שם התופעה שבה אנשים חוששים לשלם מחיר חברתי ואף חוקי על התבטאות מסוימת גם אם היא התבטאות לגיטימית. חשש זה עלול לגרום להם

להפעיל "צנזורה עצמית" – לשתוק או לעדן את הביקורת שהתכוונו לומר או את הרעיון שרצו לבטא. נוכל בהקשר זה להביא מספר דוגמאות של השתקה על ידי אפקט מצנן:

הדוגמה הראשונה להמחשת אפקט זה היא השימוש בתביעות משפטיות של לשון הרע, כדי לגרום לאנשים לצנזר את עצמם באופן "וולונטרי". עו"ד פינצוק הגדיר את התופעה כ"**תביעות משתיות**":

"בשנים האחרונות הולכת וגוברת בישראל תופעה שמוכרת זה מכבר במדינות אחרות: תביעה או איום בתביעת לשון הרע בתגובה לביטוי או לפעולה בנושא ציבורי. תביעות אלו מוגשות בדרך כלל על ידי אנשים או גופים בעלי כוח ויכולת כלכלית. הן נסמכות על עילה חלשה או גבולית, ובחלק מהמקרים מופרכת ממש. האפקט העיקרי שלהן אינו משפטי אלא ציבורי: השתקה של ביקורת הנמתחת על התובע ופגיעה במי שמפריעים לו לקדם את ענייניו. מעבר לפגיעה במבקר הספציפי, יש בהן כדי להרתיע גם אחרים ("אפקט מצנן") מלהשתתף בשיח פומבי וחופשי בעניינים בעלי חשיבות ציבורית, ובמיוחד מלמתוח ביקורת על גורמים בעלי כוח. זהו המקור לשם "תביעות משתיות" שבו בחרנו כדי לסמן את התופעה. יודגש שהכרתה של תביעה כ"משתית" אינה נובעת מהלכי נפשו של התובע וגם לא באה לרמז עליהם. החשוב לענייננו הוא התוצאות שיש לתביעה – השפעתה על חופש הביטוי ועל השיח הדמוקרטי⁵."

הדוגמאות הבאות לענייננו היא של אופני צינור של חופש הביטוי של אנשי חינוך:

תארו לעצמכם את הסיטואציה התיאורטית הבאה: לפני ישיבת ההיערכות של המורים לשנה החדשה, שוחחו ביניהם – רכזת החינוך החברתי בבית הספר, מורה ותיקה והמורה החדש לחינוך גופני, לו זו השנה הראשונה בהוראה. השיחה נסבה סביב חלוקה לא צודקת של תקציב בית הספר לפעילויות שונות. במהלך הישיבה עצמה, רכזת החינוך החברתי מחליטה להעלות את טענתה בפני המנהלת והצוות על היעדר הקצאת תקציבים לטובת פעילויות חברתיות חוץ בית ספריות. כשהיא מסיימת את דבריה, לתדהמתה, גוערת בה המנהלת: "אם לא טוב לך עם הכסף שיש, את מוזמנת לחפש לעצמך בית ספר אחר לעבוד בו!" ומיד פונה לשאר המורים בשאלה: "לעוד מישהו יש טענות על איך שאני מנהלת את בית הספר?"

אין בכוונתנו בהקשר זה לטעון כי תופעה זו רווחת ואנו מביאים אותה רק כדי להמחיש את הרעיון.

בהקשר זה, חמורים עוד יותר המצבים בהם בעלי סמכות בכירה במשרד החינוך מתבטאים באופן בוטה כנגד המחזיקים בעמדות שאינן תואמות לאלו שלהם. באופן זה הם מסמנים את גבולות השיח הלגיטימי, גם אם הדברים אינם נאמרים במפורש. כאשר שר החינוך כותב לדוגמה פוסט ובו כתוב: "אם הדיווח אמת, אני מצפה מאנשים שמתאבלים על רוצחי תינוקות ומפוצצי אוטובוסים שיהיו קצת פחות רגישים ליריקות, דחיפות ומים⁶", הוא מסמן את ההורים השכולים

4 מתוך וויקיפדיה – <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A1%D7%99%D7%A4%D7%A8>

5 עו"ד אבנר פינצוק, **משתיק קול: משפטי דיבה כאיום על חופש הביטוי**, פורסם בינואר 2013, באתר האגודה לזכויות האזרח.

6 ראו כתבה: <http://html.4956632.oo-l.o.734o/articles/il.co.yediot.www/> ציץ בטוויטר של שר החינוך נפתלי בנט.

כתומכי מחבלים ובכך מייצר דה לגיטימציה של ביטוי הצער שלהם ומונע דיון מושכל אודותיו במערכת החינוך ובמרחב הפוליטי הציבורי. יש לשער שסימון זה ימנע ממורים ומחנכים רבים לעסוק עם תלמידיהם בשאלת הדרך הראויה להתמודדות עם השכול בישראל, גם אם הדבר לא נאסר עליהם באופן מפורש.

דרך נוספת "לצנן" את רצון המורים להתבטא, הוא לקרוא לשיחות הבהרה את המורים המבטאים עמדות מנוגדות לשלטון, גם אם השיחה איננה מסתיימת בהכרח בסנקציות או באיסור מפורש לומר את דברם. (משרד החינוך קרא לשיחות מסוג זה את זאב דגני מנהל גמנסיה הרצליה, את רם כהן, מנהל תיכונט תל אביב, את המחנך ורטה ואחרים). חשוב לציין בהקשר זה כי לא כל המוזמנים נדרשו לשנות את התנהלותם ודווקא משום כך, יש לראות בדרך זו של זימון לשיחה "אפקט מצנן".

אמצעים אלו ואחרים שתיארנו מהווים דרכים לפגיעה סמויה בחופש הביטוי. יצירת מודעות לקיומם ושימוש בה לשינוי המציאות וליצירת מצב המאפשר למירב הקבוצות והיחידים להשמיע את קולם בדיון הציבורי, חיונית לא פחות ולעיתים אף יותר מחקיקה המגנה על חופש הביטוי.

הצעה לדיון בכתה: דרכים סמויות להגבלת חופש הביטוי

מטרות הדיון:

1. ללמוד על הדרכים הסמויות להגבלת חופש הביטוי.
2. ללמוד על הדרכים האפשרויות להתמודד עם הגבלות אלו.

מהלך הפעילות :

1. התלמידים יתבקשו לקרוא בעיון את הפוסט שלעיל ולציין לעצמם איזו מבין סוגי ההשתקות חוו ומתי.
2. דיון בקבוצות קטנות (3-4 משתתפים בקבוצה):

- ישתפו בהן את חבריהם בסוגי ההשתקות שהם חוו באופן אישי.
- הקבוצה תתבקש לציין אם האירועים המתוארים על ידי חבריה מתאימים להבחנה המוצעת בפוסט של הגבלה סמויה של חופש הביטוי.
- הקבוצה תתבקש להציע לכל אחד מהאירועים מענה דמוקרטי, אשר יבטל את מכשול שההשתקה הסמויה.

3. דיון מסכם במליאה:

- כל קבוצה תציג את עיקרי הדיון שהועלו בקבוצתם והמענים שהוצעו להתגבר על מכשול ההשתקה הסמויה.
- התלמידים יתייחסו לדברים שהוצגו על ידי הקבוצות וינסו לבחון אם אפשר ליישם אותם במסגרת הבית ספרית או במסגרות אחרות שהם מכירים.

פוסט זה נכתב במסגרת הפרויקט: "כוחה של מילה"

The project is funded by the European Union
פרויקט זה ממומן על-ידי האיחוד האירופי
ينفذ البرنامج بدعم من الاتحاد الأوروبي

האגודה לזכויות האזרח בישראל
جمعية حقوق المواطنين في إسرائيل
The Association for Civil Rights in Israel

המדרשה לדמוקרטיה ולשלום
كلية للديمقراطية والسلام
The Adam Institute for Democracy & Peace

על-שם אמיל גרינצוויג על-שם אמיל גרינצוויג
in Memory of Emil Grenzweig